

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ‘અમૃત’ કૃતિ : ‘દર્શનપ્રભાવક’ મોક્ષમાળા*

લેખક : ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતા

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સર્વોત્કૃષ્ટ અમૃત કૃતિ તરીકે, આ અવનિતું અમૃત શ્રી આત્મસિદ્ધિ-શાસ્ત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમની મોક્ષમાળા પણ અમૃત કૃતિ છે. શ્રીમદે ‘ધન્ય રે દિવસ આ અહો!’ના જીવન-ધન્યતા-કાવ્યમાં સંગીત કરેલ ‘અપૂર્વ’ અનુસાર ‘નું’ પ્રથમ અમૃતકૃષ્ણ શ્રીમદ્ની અમૃત(Immortal, necterlike)કૃતિ મોક્ષમાળા છે.

તત્ત્વમંથનકાળમાં પ્રજ્ઞાનિધિ શ્રીમદે જે ષડ્દર્શનનું મધ્યસ્થ નિષ્પક્ષપાત પર્યાલોચન કર્યું, જિનાગમોનું-વીતરાગશાસ્ત્રોનું ઊંડું ત્વરિત અવગાહન કર્યું, કોઈ અપૂર્વ આત્માનુભવનું અનુભવન કર્યું, પૂર્વના કોઈ અપૂર્વ આરાધનનું અપૂર્વ અનુસંધાનરૂપ અનુસરણ કર્યું, તેનો કૃષ્ણપરિપાક શ્રીમદ્ના આ મહાન ‘દર્શનપ્રભાવક’ મોક્ષમાળા ગ્રંથમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનકળાની સોળે કળાએ પરિપૂર્ણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આ અનુપમ ગ્રંથની અદ્ભુત ગૂંથણી અપૂર્વ પરિપૂર્ણ તત્ત્વકળાથી કરી છે; બુધજન-ચકોરો નહાઈને આનંદ પામે એવી પરમ અમૃતમયી જ્ઞાન-ચંદ્રિકા રેલાવી છે. વીતરાગદર્શનના દઢ ગાઢ રંગથી અસ્થિમજ્જા રંગાયેલા શ્રીમદે જગતના ચોકમાં વીતરાગદર્શનની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી જિનદર્શનનો-વીતરાગદર્શનનો ડંકો વગડાવ્યો છે; નિષ્પક્ષપાત ન્યાયમૂર્તિની જેમ સર્વ દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષાપૂર્વક વીતરાગદર્શનની સર્વોપરિતા પ્રસ્થાપિત કરી જિનશાસનનો મહાપ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે; અને આમ સન્મતિતર્ક જેમ મહાન ‘દર્શનપ્રભાવક’ ગ્રંથ ગણાયો છે, તેમ જિનદર્શનની મહાપ્રભાવના કરનારો આ અપૂર્વ મોક્ષમાળા ગ્રંથ મહાદર્શનપ્રભાવક ગ્રંથ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયો છે. સેંકડો વર્ષોના શાસ્ત્રઅભ્યાસી મહાપંડિતો કે મહાબહુશ્રુતો પણ વારંવાર વાંચીને પણ જેની નકલ (Copy or Immitation)

* લેખકના ‘અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાંથી.

કરવાને સમર્થ ન થાય, એવો આ તત્ત્વકલામય અપૂર્વ દર્શનપ્રભાવક અન્ય જ્ઞાનાવતાર શ્રીમદે પરમ પ્રૌઢ ગંભીર શાસ્ત્રશૈલીથી સોળ વર્ષની વયે, માત્ર ત્રણ દિવસમાં જ, ગૂંથ્યો છે. એ મહાન્ આશ્ચર્યોનું આશ્ચર્ય છે; અદ્ભુતાદ્ભુત છે.

પોતાને જે કંઈ જ્ઞાનનો લાભ પ્રાપ્ત થયો છે, તેનો લાભ બીજા જીવોને પણ પ્રાપ્ત થાય એવી નિષ્કારણ કરુણાથી પરોપકારશીલ જ્ઞાનીઓ પોતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો અન્ય જીવોમાં વિનિયોગ થાય એવી સતપ્રવૃત્તિ આદરે છે. તે જ પ્રકારે શ્રીમદ્ જેવા મહાજ્ઞાનીને વીતરાગપ્રણીત મોક્ષસન્માર્ગનું જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય સમ્યક્ સત્ય સ્વરૂપ પોતાને સમજાયું-સંવેદાયું-અનુભવાયું, તેનો લાભ જગજીવોને થાય એવી ઊર્મિ ઊઠે એ સહજ સ્વાભાવિક છે. એટલે આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈને ઉપયોગી-ઉપકારી થઈ શકે એવો મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ દર્શાવનારો અંથ સરલ દેશભાષામાં ગૂંથવાનો સ્વયંભૂ વિચાર એમના હૃદયમાં સ્ફુર્તો. અને આ મોક્ષમાળાની રચના શ્રીમદે માત્ર ત્રણ દિવસમાં કરી.

આ 'મોક્ષમાળા' ખરેખર! મોક્ષમાળા જ છે; મુમુક્ષુને મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવનારી યથાર્થ મોક્ષમાળા જ છે! અંથનું જે આ ગૌરવપૂર્ણ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે તેના 'મોક્ષ' જેવા મહાન્ વિષયને લઈ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રનું જેમ તેના વિષયને લઈ 'મોક્ષ-શાસ્ત્ર' નામ પ્રસિદ્ધ છે, તેમ મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જનારી એક સૂત્રબદ્ધ અંથરચનાને લીધે આનું 'મોક્ષમાળા' નામ યથાર્થ છે. મુક્તાફલની માળામાં જેમ યથાસ્થાને ગોઠવાયેલાં નાનાં-મોટાં સુંદર મૌક્તિકો એક સુવર્ણસૂત્રથી નિબદ્ધ થઈ સમગ્રપણે એક મુક્તામાળા બને છે, તેમ આ મુક્તા(મોક્ષ)ફલની માળામાં યથાસ્થાને કલાપૂર્ણપણે ગોઠવાયેલાં પરમ સુંદર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ અમૂલ્ય મૌક્તિકો (મુક્તાફલો) એક આત્મ-તત્ત્વરૂપ સુવર્ણસૂત્રથી નિબદ્ધ થઈ એક મુક્તામાળા-મોક્ષમાળા બની છે. મુક્તાફલની માળામાં કળાપૂર્ણપણે પરોવાયેલું-ગૂંથાયેલું એક એક મહામૂલ્યવાન મોતી જેમ યથા-સ્થાને શોભે છે, તેમ આ મુક્તાફલની માળામાં (-મોક્ષમાળામાં) તત્ત્વકળાપૂર્ણપણે પરોવાયેલું-ગૂંથાયેલું એક એક અમૂલ્ય તત્ત્વ-મૌક્તિક યથાસ્થાને વિરાજે છે. ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને સતશીલ ઓધનારું, મોક્ષમાર્ગનું સદ્બીજ રોપનારું, જ્ઞાનક્રિયાનું સમ્યગ્ સમન્વિપતણું નિરૂપનારું, આ પોતાનું નવસર્જન સમર્થ થશે એવા પૂરેપૂરા નિરભિમાન આત્મભાન સાથે શ્રીમદે આને 'મોક્ષમાળા' એવું સાન્વય સમુચિત નામ આપવાનું સમુચિત માન્યું છે; 'મોક્ષમાળા' એવું અંથનું જે આ ગૌરવપૂર્ણ નામ રાખ્યું છે, તે જ તેનું ગુણનિષ્પન્ન ગુણગુણગારવ સૂચવે છે.

આ અંથની મુખમુદ્રામાં જ શ્રીમદ્ સ્વયં શ્રીમુખે પ્રકાશે છે કે- 'આ અંથ સ્યાદ્વાદ-તત્ત્વાવબોધ-વૃક્ષનું બીજ છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકે એવું એમાં કંઈ અંશે દૈવત રહ્યું છે, એ સમભાવથી કહું છઉં. બહુ ઊંડા ઉતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડશે. મધ્યસ્થતાથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલ ઓધવાનો ઉદ્દેશ છે.' તેમ જ ત્યાં જ તેઓશ્રીએ વિશેષ પ્રકાશ્યું છે કે- 'આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો મુખ્ય હેતુ ઊછરતા બાળ-યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી જાણ થાય છે, તે જાણતા અટકાવી, તેમને આત્મહિત ભણી લક્ષ કરાવવાનો પણ છે.' આ પરથી આ આર્ષદંષ્ટા મહર્ષિ સમા આ અંથકર્તાનો આ અંથ ગૂંથવાનો ઉદ્દાત્ત ઉદ્દેશ અને ઉત્તમ પ્રયોજન સ્વયં સ્પષ્ટ થાય છે.

શુદ્ધ નિઃસ્પૃહ આત્માર્થ અર્થે, પરમાર્થ અર્થે, પરમાર્થપ્રેમથી નિર્મલ જ્ઞાનદાન દેવું એ જ્ઞાનદાનેશ્વરી વક્તાનું (કર્તાનું) અનંતર (Immediate) પ્રયોજન છે, અને તેથી પોતાના આત્માને મહાન્ નિર્જરાનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ અનુક્રમે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એ પરંપર (Remote, Ultimate) પ્રયોજન છે; શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ આત્માર્થ અર્થે વિનમ્ર વિનયાન્વિત શિષ્યબુદ્ધિથી નિર્મલ જ્ઞાનદાન લેવું એ શ્રોતાનું અનંતર પ્રયોજન છે, અને તે જ્ઞાનને અનુરૂપ સતશીલરૂપ આચરણથી—હેય-જેય-ઉપાદેયના વિવેકરૂપે તે પ્રાપ્ત જ્ઞાનને ‘ક્રિયામાં—આચરણ’માં મૂકવાથી—આત્માની મલવિશુદ્ધિ કરી અનુક્રમે મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવી એ શ્રોતાનું પરંપર પ્રયોજન છે. નવકારવાળીની જેમ એકસો આઠ પાઠ ધરાવનારી આ મંગલમયી મોક્ષમાળા(ખાલાવબોધ)ના પ્રયોજન અંગે કર્તા પુરુષ શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૫ ના એક પત્રમાં સ્વયં લખે છે—‘જિનેશ્વરનાં સુંદર માર્ગથી એમાં એછે વચન વિશેષ નાંખવા પ્રયત્ન કયું નથી. જેમ અનુભવમાં આવ્યું અને કાળભેદ જોયો તેમ મધ્યસ્થતાથી એ પુસ્તક લખ્યું છે.’ તેમ જ આગળ જતાં સં. ૧૯૫૫ માં એક પ્રસંગે તેમણે આ પ્રયોજનને ઔર સ્પષ્ટ કરતાં લખ્યું છે—‘જૈનમાર્ગને સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કંઈપણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગમાર્ગ પર આખાલવૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું ખીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ ખાલાવબોધરૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમુનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે. તે કોઈ કરશે.’

આ ગ્રંથની શિક્ષણપદ્ધતિ અંગે શ્રીમદ્જી સ્વયં શ્રીમુખે પ્રકાશે છે—‘પાઠક અને વાંચક વર્ગને મુખ્ય ભલામણ એ છે કે શિક્ષાપાઠ પાઠે કરવા કરતાં જેમ અને તેમ મનન કરવા; અને તેનાં તાત્પર્ય અનુભવવાં. જે ન સમજી શકે, તેણે બહુનાર પાસેથી વિનય-પૂર્વક સમજવાનો ઉદ્યમ કરવો. એવી જોગવાઈ ન મળે તો એ પાઠો પાંચ સાત વાર શાંતિપૂર્વક વાંચી જવા. એક પાઠ વાંચી ગયા પછી અર્ધ ઘડી તે પર વિચાર કરી અંતઃકરણને પૂછવું કે શું તાત્પર્ય મળ્યું? તે તાત્પર્યમાંથી હેય (લજવા યોગ્ય), જેય (બહુવા યોગ્ય) અને ઉપાદેય (અહુણ કરવા યોગ્ય) શું છે? એમ કરવાથી આખો ગ્રંથ સમજી શકાશે; હૃદય કોમળ થશે; વિચારશક્તિ ખીલશે; અને જૈન તત્ત્વ ઉપર રૂઝી શ્રદ્ધા થશે. આ ગ્રંથ કંઈ પઠન કરવારૂપ નથી, પણ મનન કરવારૂપ છે. અર્થારૂપ કેળવણી એમાં યોજી છે; તે યોજના ખાલાવબોધરૂપ છે. વિવેચન અને પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે. આ તેમાંનો એક ભાગ છે, છતાં સામાન્ય તત્ત્વરૂપ છે. સ્વભાષા સંબંધી જેને સારું જ્ઞાન છે, અને નવતત્ત્વ તેમ જ સામાન્ય પ્રકરણગ્રંથો જે સમજી શકે છે, તેવાઓને આ ગ્રંથ વિશેષ બોધદાયક થશે. નાના બાળકોને આ શિક્ષાપાઠોનું તાત્પર્ય સમજણપૂર્વક સવિધિ આપવું.’ આ શિક્ષણપદ્ધતિ અંગે આ આર્ષદંષ્ટા મહાશુરુએ આપેલી આ પરમ પ્રૌઢ ગંભીર વિવેકી શિક્ષા સામાન્યપણે કોઈ પણ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અને સર્વત્ર હેય-જેય-ઉપાદેયના વિવેકપૂર્વક સર્વ કાળને માટે સર્વને ઉપયોગી થઈ પડે એવી અનુપમ અને અનુકરણીય શિક્ષા છે.

આવી પરમ પ્રૌઢિથી જેણે મુખમુદ્રા આદિ આલેખેલ છે, એવા આ માત્ર સોળ વર્ષની વયના પણ મહાજ્ઞાનવૃદ્ધ ખાલમહાત્માનો આ અલૌકિક ગ્રંથ મુખ્યપણે ખાલ-

યુવાન અર્થે મુખ્ય પ્રયોજનરૂપ છતાં, આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈને ઉપકારી થઈ શકે એવો છે, અને તે ગમે તે ધર્મના કે સંપ્રદાયના જનોને ઉપયોગી થઈ શકે એવો સાર્વજનિક છે. અત્રે જૈન કે જિન શબ્દનો પ્રયોગ આવે છે તેથી આ તો માત્ર જૈનોને જ ઉપયોગી છે વા જૈનોનો જ અંશ છે એવો સાંકડો વિચાર કરી આથી ભડકવાનું નથી કે મુખ મચકોડવાનું નથી. કારણ કે જૈન અને જિન શબ્દો અત્ર મુખ્યપણે તત્ત્વદષ્ટિથી પ્રયોજિત છે. 'જિન' એ સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ મહાન તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. શ્રીમદ્નું જ વચન છે કે, 'જિન સોહી હૈ આત્મા, અન્ય હોઈ સો કર્મ; કર્મ કટે સો જિનવચન, તત્ત્વગ્યાનીકો મર્મ.' અર્થાત્—'જિન' એટલે શુદ્ધ આત્મા; આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં કર્મકટકનો પરાજય કરી જે વિજયશ્રી વર્ચા છે એવા વીતરાગ પરમાત્મા તે જ જિન; અને તેના માર્ગને યથાર્થપણે અનુસરનારો તે જૈન, અથવા તેણે (જિને) પ્રણીત કરેલું દર્શન તે જૈન દર્શન—વીતરાગદર્શન. અને 'વીતરાગમયક્રોધઃ' ઇત્યાદિ પદોમાં વીતરાગનો મુક્ત કંઠે સ્વીકાર તો ગીતાકારે પણ કર્યો જ છે. એટલે બાહ્ય ભૂમિકા ભલે જૈનની દેખાતી હો, પણ તે ભૂમિકા પર અત્રે તો સાર્વજનિક તત્ત્વદષ્ટિથી સાર્વજનિક હિતહેતુરૂપ તત્ત્વવિચારણા કરી છે. એટલે ગમે તે સંપ્રદાય, મત, ધર્મ, જાતિવાળાને આ ઉપકારી થઈ શકે એવો સાર્વજનિક કોટિનો (Universal) અંશ છે. માટે મત-દર્શનનો આગ્રહ કે વિકલ્પ છોડી દઈ સર્વકોઈ મોક્ષકામી મુમુક્ષુએ તત્ત્વદષ્ટિથી આ અંશનું ઊંડું અવગાહન કર્તવ્ય છે. ખરેખર! આજના બાલ-યુવાનો સાચા ધર્મસંસ્કાર-સંપન્ન-જ્ઞાન-શીલસંપન્ન થાય એમ આપણી ધર્મપક્ષાતીત (Secular) સરકાર ઇચ્છતી હોય તો ભારતની સર્વ ભાષાઓમાં આ અંશનું પ્રામાણિક ભાષાંતર કરાવી એની બહોળા હાથે ઘરે ઘરે પ્રભાવના કરવા યોગ્ય છે; એટલું જ નહિ પણ ભારતનું મુખ ઉજ્જવળ કરવું હોય તો વિશ્વની સર્વ ભાષાઓમાં આનું યથાર્થ ભાષાંતર કરાવરાવી અખિલ વિશ્વમાં આનો પ્રચાર કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે લાખો (Nobel Prize) જેનું મૂલ્યાંકન કરવા સર્વથા અસમર્થ છે એવા આ અમૂલ્ય અન્થમાં ભારતનું મુખ ઉજ્જવલ કરે એવું પરમ દૈવત ભયું પડ્યું છે. અસ્તુ !

આમ આ જિનદર્શનની—વીતરાગદર્શનની મહાપ્રભાવના કરનારા આ મોક્ષમાળા* (બાલાવબોધ) અંશમાં પદે પદે શ્રીમદ્ની અનન્ય વીતરાગભક્તિ નિર્જરે છે, વીતરાગ

* આ મોક્ષમાળાને ચાર ભાગમાં યોજવાની શ્રીમદ્ની ધારણા હતી : (૧) બાલાવબોધ મોક્ષમાળા, (૨) ભાવનાબોધ, (૩) વિવેચન, (૪) પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા. તેમાં પ્રથમ બે ભાગની—બાલાવબોધ મોક્ષમાળા અને તેના ઉપહારરૂપ ભાવનાબોધ મોક્ષમાળા એ બન્નેની—રચના તેઓશ્રીએ ૧૬-૧૭ વર્ષની વયે સં. ૧૯૪૧-૪૨માં કરી; વિવેચનરૂપ ભાગનો ખાસ સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી મળતો, પણ તે ઉપરોક્ત બન્ને પર વિસ્તારથી વિચારરૂપ હોવો સંભવે છે; અને ચોથા ભાગ-પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળાની વિષયસૂચિરૂપ (Index) સંકલના શ્રીમદે આ જીવનના ૩૩મા વર્ષમાં—છેલ્લા વર્ષમાં—સં. ૧૯૫૬ના આશ્વિન માસમાં—લખાવી, પણ આયુષ્યભાવે તે અંશ તેમના વરદ હસ્તે લખાવાનું શક્ય ન બન્યું. આ મહાશુરુએ પ્રદર્શિત કરેલી આ વિષયસૂચિરૂપ સંકલના પ્રમાણે એમની આ યોજના નિર્વાહવાનું—આ મહાસંતની આજ્ઞા-ધૃતિનુસાર પાર ઉતારવાનું—કાર્ય કરવાનો યત્નકિંચિત્ નમ્ર પ્રયાસ આ લેખકે શ્રીમદ્ના દેહાવસાન પછી પચાશ વર્ષે કર્યો છે.

દર્શનનો અપૂર્વ તત્ત્વવિનિશ્ચય પોકારે છે, નિર્ગ્રંથ વીતરાગશાસન પ્રત્યેનો પરમ પ્રેમ ઉલ્લસે છે, અદ્ભુત વૈરાગ્ય વિલસે છે, અલૌકિક તત્ત્વજ્ઞાનના ચમત્કાર ચમકે છે, ન્યાય-વાદિતા-સત્યવાદિતાના રણુકાર રણુકે છે, મધ્યસ્થ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયદંષ્ટિ ઝળકે છે, પરમ કરુણામય હૃદય ધળકે છે, સમદર્શી-વિશ્વખંધુત્વ ભાવ ભપકે છે, અનુપમ સત્શીલની સૌરભ મહકે છે. આ મહાદર્શનપ્રભાવક ગ્રંથમાં શ્રીમદે અનન્ય શાસનદાઝથી પદે પદે વીતરાગશાસનની મહાપ્રભાવના કરી છે, પણ કેટલાંક વિશિષ્ટ સ્થળોએ તો જગત્ના યોગાનમાં જનદર્શનની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી જગત્માં જનશાસનનો ડંકો વગડાવ્યો છે.

શ્રીમદે પોતે આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેમ આ ‘સાહસ કયું’ છે. × × એ ક્ષણદાયી થશે. ’ ખરેખર ! આ ‘સાહસ ’—મોક્ષમાર્ગનું પ્રભાવન કરનારું આવું ભગીરથ કાર્ય—શ્રીમદ્ જોવો કોઈ વિરલો ઓલયો જ કરી શકે એવું ખરેખર સાહસ તો હતું જ, અને, ભાવિ બનાવોએ બતાવી આપ્યું તેમ, તે મહર્ષિની આર્ષવાણી પ્રમાણે અપૂર્વ ક્ષણદાયી થયું જ,—તે એટલે સુધી કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર-કલ્પવૃક્ષનું આ અમૃતક્ષણ (nectar-fruit) યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ અમર રહે એવું અમૃત (most immortal, nectar incarnate) બની ગયું !

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ, ૭

